

THE AGRICULTURAL SYSTEM OF THE BUKHARA EMIRATE IN THE NINETEENTH CENTURY AND ITS DISTINCTIVE FEATURES (THE ZARAFSHAN VALLEY AND THE KASHKADARYA REGION)

Arslonbek Nurov

PhD Candidate

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

nurov.arslon777@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Bukhara Emirate, Zeravshan, Kashkadarya, agriculture, rain-fed lands, irrigation, productivity, famine.

Received: 11.02.26

Accepted: 12.02.26

Published: 13.02.26

Abstract: This article analyzes the agricultural system of the Bukhara Emirate in the 19th century, the economic role of rain-fed and irrigated lands, irrigation methods, and productivity levels based on historical sources. It also examines the socio-economic significance of grain production and the causes of periodic famines. The results of the study reveal the historical characteristics of agrarian relations in the emirate.

XIX ASRDA BUXORO AMIRLIGIDA DEHQONCHILIK TIZIMI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (ZARAFSHON VODIYSI VA QASHQADARYO HUDUDI)

Arslonbek Nurov

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

nurov.arslon777@gmail.com

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Zarafshon, Qashqadaryo, dehqonchilik, lalmi yerlar, sug'orish, hosildorlik, ocharchilik.

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrda Buxoro amirligida dehqonchilik tizimi, lalmi va sug'oriladigan yerlarning xo'jalikdagi o'rni, sug'orish usullari hamda hosildorlik darajasi manbalar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, don yetishtirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati va ocharchilik holatlarining sabablari yoritilgan. Tadqiqot natijalari amirlikdagi agrar munosabatlarning tarixiy xususiyatlarini ochib beradi.

СИСТЕМА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В XIX ВЕКЕ И ЕЁ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ (ЗАРАФШАНСКАЯ ДОЛИНА И КАШКАДАРЬИНСКИЙ РЕГИОН)

Арслонбек Нуров

PhD докторант

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

nurov.arslon777@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Бухарский эмират, Зеравшан, Кашкадарья, земледелие, богарные земли, орошение, урожайность, голод.	Аннотация: В статье на основе исторических источников анализируются система земледелия в Бухарском эмирате в XIX веке, хозяйственное значение богарных и орошаемых земель, методы орошения и уровень урожайности. Также рассматриваются социально-экономическое значение зернового хозяйства и причины периодических голодовок. Результаты исследования раскрывают исторические особенности аграрных отношений в эмирате.
---	---

Kirish. XIX asrda Buxoro amirligi iqtisodiyotining asosiy tayanchi dehqonchilik bo'lib, u aholining oziq-ovqat ta'minoti, ichki bozor barqarorligi va davlat daromadlari shakllanishida muhim o'rin tutgan. Markaziy Osiyo tabiiy-iqlim sharoitiga mos ravishda bu hududda dehqonchilik asosan ikki turdagi yerlarda — lalmi va sug'oriladigan yerlar hisobiga rivojlangan. Ayniqsa, sug'orish tizimiga tayanilgan dehqonchilik yuqori hosildorlik va mahsulotlarning xilmaxilligi bilan ajralib turgan.

Mazkur maqolada XIX asr manbalari, xususan, E.Shyuller, G.Meyendorf, A.Lehman hamda mahalliy tadqiqotchilarning asarlari asosida Buxoro amirligida dehqonchilikning asosiy xususiyatlari, yer turlari, sug'orish usullari, hosildorlik darajasi va ocharchilik holatlarining sabablari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'sha davr agrar munosabatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rnini yanada aniqroq yoritishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot tarixiylik, tizimli tahlil va taqqoslash metodlari asosida olib borildi. Asosiy manba sifatida XIX asr mualliflari — E.Shyuller, G.Meyendorf, A.Lehmann asarlari hamda M.A. Abduraimov va O.A. Suxareva tadqiqotlari keng qo'llanildi. Shuningdek, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, tarixiy voqea va jarayonlarni davr talablaridan

kelib chiqib baholash, manbalarni o'zaro solishtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda miqdoriy va sifat tahlili usullari uyg'un holda qo'llanildi.

Adabiyotlar tahlili. Buxoro amirligida dehqonchilik va agrar munosabatlar masalasi XIX asrda Yevropa va rus tadqiqotchilari tomonidan faol o'rganilgan. E.Shyuller o'z asarlarida Markaziy Osiyoda yer turlari, sug'orish usullari va hosildorlik darajasi haqida muhim statistik ma'lumotlar keltiradi. G.Meyendorf va A.Lehman Buxoro va Samarqand hududlaridagi dehqonchilik, bog'-chorbog'lar hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari haqida batafsil tasvirlar beradi. Mahalliy tadqiqotchilardan M.A. Abduraimov agrar munosabatlar, yer egaligi va tanobona soliqlari masalasini chuqur tahlil qilgan bo'lsa, O.A. Suxareva shaharlik aholining dehqonchilik bilan bog'liq turmush tarzini yoritgan. Mazkur manbalar tadqiqot uchun asosiy nazariy va manbaviy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Natija va tahlil. Dehqonchilik va uning o'ziga xos xususiyatlari. Markaziy Osiyoda haydaladigan yerlar ikki xil: biri — tog' etaklari bo'ylab joylashgan bo'lib, bahor va kuz yomg'irlari bilan sug'oriladigan yerlardir; ikkinchisi — deyarli faqat sug'orish orqali sug'oriladigan yerlar bo'lib, ular obi yoki obi deb ataladi. Lalmi yerlar, ayniqsa qulay yillarda, eng sifatli mahsulotlarni beradi — katta miqdorda don yetishtiriladi va ular aholining oziq-ovqat ta'minotidagi asosiy manbalardan biri hisoblanadi. G'uzor bekligi — bu yerning barchasi lalmi yer. Ammo sug'oriladigan yerlar — o'zlarining unumdorligi, hosilning barqarorligi va mahsulotlarning xilma-xilligi tufayli — mamlakatning farovonligi va taraqqiyoti uchun eng muhimlari hisoblanadi.

Har ikkala turdagi yerlar orasida, ayniqsa qulay yillarda, lalmi yerlar juda mo'l hosil beradi — katta miqdorda don etishtiriladi va aholining oziq-ovqat ehtiyojini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Buxoro amirligida aholi o'zining shahar tashqarisidagi hovlilariga ko'chib borib, dehqonchilik bilan shug'ullangan. Samarqandning ko'plab mahallalari xuddi shunday edi: ular issiq kunlarning besh oyini shahar atrofi qishloqlarida o'tkazib, faqat yetishtirilgan hosil yig'ib olingach qaytib kelishgan. Buxoroda esa bu odat keng tarqalmagan: shaharliklar butun yozni tor, issiq va o'simliklardan holi hovlilarida yashashgan.

“Dehqon” so'zi Buxoroda yana bir ma'noda — o'z yeriga shaxsan ishlov beruvchi dehqonlarga nisbatan ham ishlatilgan. Shuningdek, yer ijaraga olib, mustaqil xo'jalik yuritgan shaxslar ham shu nom bilan atalgan. Shaharliklar uchun yerlardan foydalanishning asosiy usuli — uni ulushli ijaraga berish edi. Bu usul yer egasiga hech qanday mehnat qilmasdan va og'ir mehnat qilmasdan daromad olish imkonini bergan. Shaharlik yer egalari odatda ijarachiga faqat yerning

o‘zini, ya’ni xo‘jalik yuritish uchun zarur bo‘lgan boshqa ishlab chiqarish vositalarisiz berishgan. Shu sababli bunday yerlarni faqat o‘zida yetarli ishlab chiqarish vositalari — urug‘, ishchi chorva, mehnat qurollari bor kishilargina ijaraga olishi mumkin edi. Iqtisodiy jihatdan mustaqil bo‘lgan bunday dehqonlar to‘liq qaramlikdan qochishgan va Buxoro sharoitida ular ijaraga olingan yer hosilining 2/3 qismini o‘zlariga olishardi. Ayrim manbalarda bu esa uning yer egasiga ulush berish sharti bilan yerda ishlashini bildiradi. Ulushli ijaraga — hosildan ma’lum foizni yer egasiga berish asosida amalga oshiriladi. Dehqon yer egasining yerida mustaqil mehnat qiladi, ya’ni unga ishlab beruvchi yollanma ishchi emas. 1/2 ulush Buxoro amirligida eng keng tarqalgan ulushlardan biri bo‘lgan (2/3 yoki 1/3 nisbatlari ham uchraydi). Dehqon bog‘ va tokzorni “yaxshi holatda” saqlashi kerak. Dehqon agar dangasalik qilsa, yer egasi yerini tortib olishi mumkin va dehqon hujjatda da’vo qilmaslikka oldindan rozi bo‘ladi. Ammo agar yer egasi ijarachiga yer bilan birga boshqa ishlab chiqarish vositalarini ham (urug‘lik, ishchi chorva, mehnat qurollari) bersa, u holda Buxoro sharoitida ham yer egasi hosilning 3/4 qismini o‘ziga olgan.

Dehqonchilikda suvni qo‘llashning uch xil usuli mavjud edi:

1. Kichik ariqlar orqali suvni yerga shimdirish (paxta, tamaki uchun).
2. Sholi yetishtirish uchun dalalar uzoq vaqt suv ostida saqlanar edi.
3. Yem-xashak va don ekinlari uchun dalalarni kichik-kichik bo‘laklarga bo‘lib, har bo‘lakni suv bilan to‘ldirib, suvni shimdirish usuli qo‘llanilgan.

Dalalar odatda bir qancha balandlikdagi loy devorlar bilan kvadratlarga ajratilgan. Kvadrat suvga to‘lgach, kanal og‘zi yopilib, suv yerga singib ketardi.

Dehqonchilik tizimi yer uchastkasining kattaligiga qarab farq qilgan. To‘rt-besh akrdan ortiq bo‘lmagan kichik yer egalari yeridan iloji boricha ko‘proq hosil olishga harakat qilib, yerning uzoq vaqt bo‘sh yotishiga yo‘l qo‘ymasdi. Katta yer egalari esa uch maydonli ekin almashinuvi tizimidan foydalanar edi.

Yer bir yil bo‘sh turgach alohida tartibda ekin ekilgan:

- 1-yil: qishki bug‘doy yoki arpa ekiladi.
- 2-yil: yer haydalib, tariq, kunjut, yasmiq, sabzi yoki qovoq ekiladi.
- 3-yil: yozgi ekin — sholi, sorghum, paxta, zig‘ir yoki sabzavotlar ekiladi.

Agar yer oldindan paxta yoki sholi uchun tayyorlangan bo‘lsa, uni ikki yil davomida bir xil ekin bilan davom ettirish odatiy hol edi. Maxsus ekinlar uchun umumiy qoida mavjud emas edi. Masalan, beda bir yerda 10–12 yil ekilib, mo‘l hosil berar edi. Qishki bug‘doy va arpa odatda sentabr o‘rtalarida ekilgan. Qishki bug‘doy 2–3 marta, arpa esa faqat bir marta sug‘orilgan. Hosil may oyi oxirlarida pishgan.

A.Abduraimovning tadqiqotlarida tanobona soliqlari masalasi yoritilar ekan, “bog” va “chorbog” hududlari o’rtasidagi farq alohida ta’kidlanadi. Tadqiqotchi Buxoro va Samarqand hududidagi kekxa bog’bonlarning og’zaki izohlariga tayangan holda, “bog” atamasi, asosan, uzumzor ma’nosida qo’llanilganini, “chorbog” (choxorbog) esa mevali daraxtlar, uzumzor va turli ekinlar yetishtiriladigan murakkab bog’ hududi ekanini qayd etadi. U G. Meyendorf ma’lumotlarini keltirib, 1820-yilda amir Haydar davrida Buxoroni tasvirlar ekan, yirik chorbog’lar odatda uch qismga bo’linganini yozadi: bir qismi mevali bog’, ikkinchisi uzumzor, uchinchi esa sabzavotlar ekiladigan kichik chorbog’ bo’lib, unda ham mevali daraxtlar mavjud bo’lgan. Ushbu bog’lar muntazam to’rtburchak shaklda bo’lib, daraxtlar qator-qator qilib ekilgan. Ba’zi bog’larda gullar uchun maxsus bo’limlar ajratilib, ularda atirgullar va turli manzarali butalar o’stirilgan. Meyendorf turli rangdagi atirgullar, chinnigullar va kungaboqarlarni ko’rganini ham qayd etadi. Shu bilan birga, u buxoroliklar asosan ayrim turdagi gullar va manzarali butalarni bilishlari haqida ham ma’lumot beradi.

M.A. Abduraimov Meyendorf tasvirlariga tayangan holda ta’kidlaydiki, chorbog’lar tarkibiga faqat mevali daraxtlargina emas, balki manzarali va bezak daraxtlari, turli butalar, poliz va sabzavot ekinlari, gullar, shuningdek, mayda ekinlar yetishtiriladigan maydonlar hamda hovuzlar ham kirgan. Bu holat chorbog’larning xo’jalik, manzaraviy va dam olish vazifalarini bir vaqtda bajarganini ko’rsatadi.

Sug’orish uchun ayrim ekinlarda urug’ bahorda — bog’ari yerlarga, boshqalarida esa kuzda — teremai tarzida ekilishi zarur bo’ladi. Yil davomida, ayniqsa mart, iyun, iyul, avgust va sentabr oylarida, yerlar bir necha marotaba suv bilan ta’minlanishi kerak.

Suli Markaziy Osiyoda o’smaydi, javdar esa yaqinda, ruslar ehtiyojidan kelib chiqib oz miqdorda ekila boshlangan. Suli va katta darajada arpa o’rnini jo’xoribosadi. Makkajo’xori ham ekiladi, lekin juda kam miqdorda.

Tariq uch xil bo’lib, juda tez pishadi. Shu bois u qishki bug’doydan keyingi ikkinchi ekin sifatida ishlatiladi.

Sholi yetishtirish sug’orishga bog’liqligi sabab boshqa donlarga nisbatan juda ko’p mehnat, sabr-toqat va qattiq ishlashni talab qiladi. Odatda sholi faqat past, botqoqlashgan yerlarga yoki suv juda mo’l bo’lgan joylarga ekiladi. Uning oddiy hosildorligi — o’ttiz baravar.

Sug’oriladigan yerlarning 25 foizi bug’doy, 6,5 foizi arpa bilan ekilgan. Zarafshon vodiysi va Qashqadaryo (Shahrisabz) hududidagi sug’oriladigan yerlarda olingan bug’doy hosili 6 708 500 bushel (1 bushel bug’doy = 27,2 kg, 6 708 500 bushel $\approx$ 182,6 ming tonna))

deb baholanadi. Shu mintaqadagi lalmi yerlar (yomg'irga qarab hosil bo'ladigan) o'rtacha 31 190 000 bushel hosil beradi, ya'ni bir kunda aholiga uch funtdan (1,3 kg) kamroq don to'g'ri keladi .

Aholi asosan lalmi yerlardagi hosilga tayanadi. Agar qishda qor kam yog'sa yoki bahorda yomg'ir bo'lmasa, hosil jiddiy zarar ko'radi va aholida ochlik yuzaga keladi.

Lalmi yerlardagi hosil juda o'zgaruvchan: 1862-yilda Kattaqo'rg'on janubidagi yaylov hududi 1 106 000 bushel bug'doy; 1868 yilda — 155 620 bushel; 1870 yilda — 486 bushel; 1871 yilda — 12 430 bushel. 1870 yilda juda yomon hosil bo'ldi, 1871 yilda sharoit yaxshi bo'lsa-da, urug' yetishmasligi tufayli hosil yana past bo'ldi. Eng ko'p zarar ko'radigan hudud — Zarafshon bo'yidagi Buxoro. Shahrisabz va Qashqadaryo tumanlari esa o'zini o'zi ta'minlay oladi. Buxoroda aholi soni Rossiya Zarafshon okrugidan kamida ikki baravar ko'p, lekin ekin maydoni to'rt baravar kam. Shu bois hatto eng yaxshi yillarda ham Buxoro o'zini-o'zi ta'minlay olmaydi va boshqa tumanlardan don olib kelishga majbur .

Shu sababli ocharchiliklar tez-tez takrorlangan. 1770-yilgi katta qahatchilik. 1810-1811 yillarda qish bo'lmagan, bahorda yomg'ir yog'magan, natijada lalmi yerlardagi hosil butunlay nobud bo'lgan. 1835-yilda yana qahatchilik bo'ldi, lekin avvalgisidan yengilroq edi, chunki o'tgan yili hosil juda yaxshi bo'lgan edi. 1869–1870-yillarda qish qor yog'masdan o'tdi, keyingi bahorda ham deyarli yomg'ir bo'lmadi. Lalmi yerlarda bug'doy unchalik unib o'sgunicha qurib ketdi. Kattaqo'rg'on tumani ba'zi himoyalangan tog' bo'shliqlarida 486 bushel hosil olgan xolos. Hatto iyun oyida ham yuzlab och odamlar Qarshi va Buxoroga ish izlab kela boshladilar. 1871-yil mayida mo'l hosil bo'lishi aniq bo'ldi va don narxlari tushdi.

Manbalarda g'alla, paxta, jun va boshqa xomashyo mahsulotlarining iqtisodiyotdagi muhim o'rni alohida qayd etiladi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlari qatorida anor, olma, uzum, gilos, behi, tarvuz, qovun, bodring, bodom kabi meva-sabzavotlar yetishtirilgani haqida ham mufassal ma'lumotlar keltiriladi. Ularning turlari, yetishtirish texnologiyasi, pishish muddatlari, hosilni yig'ishtirib olish vaqti hamda bozordagi bahosi kabi jihatlar batafsil yoritilgan .

Xulosa. XIX asrda Buxoro amirligida dehqonchilik mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmog'i bo'lib, u asosan lalmi va sug'oriladigan yerlar hisobiga rivojlangan. Sug'orish tizimining mavjudligi hosildorlik va mahsulotlar xilma-xilligini ta'minlagan bo'lsa, lalmi yerlarga bog'liqlik ocharchiliklarning tez-tez takrorlanishiga sabab bo'lgan. Manbalar tahlili dehqonchilikning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi muhim o'rnini hamda agrar munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Schuyller E. Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand and Kulja: Vol. 1. — London, 1876. — P. 285–293, 287–288, 290–291, 291–292.
2. Сухарева О. А. Бухара XIX — начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1966. — 264 с.
3. Документы по истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. 1: Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. — Ташкент, 1954. — С. 191–192.
4. Абдураимов М. А. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара // Общественные науки в Узбекистане. — 1961. — № 6. — С. 43–44.
5. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / предисл. Н. А. Халфина. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1975. — 109 с.
6. Lehman A. Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842. — St. Petersburg: Buchdr. der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1852. — S. 191–192, 223–240. Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842. — Osnabrück: Biblio Verlag, 1969. — S. 364.
7. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства Спб., 1843. — С. 284.
8. Соловьёв М.М. Учёная экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М., Л., 1936. — 208 с.